

ЧЕРВОНІЙ ДИЯВОЛ¹

Зимове сонце хилилося на вечір, коли до воріт заїзду, що поставили на вишгородській дорозі хитромудрі отці-домінікани¹, примчав молодий вершник. Прив'язавши повіддя коня до одного із залізних кілець, убитих у високий дерев'яний стовп, він спритно сплигнув з коня та рушив до корчми. Однак, підійшовши до дверей, нерішуче зупинився й оглянувся довкола. При стовпі прив'язано було ще двоє коней. Це, видно, додало вершникові отухи, у корчмі, мабуть, небагато було народу, отож швидше вдасться домогтися всього потрібного і вершнику, і його коневі. Погляд вершника ласкаво ковзнув по гарній тварині, що зграбно витягала блискучу чорну шию, торкаючись м'якими губами морд незнайомих коней. За кінським сідлом прив'язаний був великий згорток, із якого виглядав шмат червоного, мов жар, сукна. Здавалося, саме цей згорток і змусив молодого вершника нерішуче зупинитися при порозі. Врешті він помітив єврейського хлопчика, який сидів поблизу на огорожі.

— Гей ти! Шмулю, Лейбо чи як тебе?! — гукнув вершник молодим голосом, підкликаючи хлопчину до себе.

Хлоп'я миттю зістрибнуло з огорожі та, чемно скинувши шапку, зупинилося перед вершником.

¹ Переклад українською мовою здійснений за текстом, опублікованим у сьомому томі 8-томного зібрання творів М. Старицького (Київ: «Дніпро», 1965). Оригінальна назва — «Червоный дьявол».

Примітки до тексту поділені на три категорії:

кінцеві примітки, помічені римськими числами, — примітки видання 1965 року;

примітки внизу сторінки — або примітки першодруку, або примітки перекладачки (ці останні виділені курсивом і помічені як *Прим. пер.*). Для пояснення історичних джерел твору додані стаття В. Антоновича «Київські вїйти Ходики» та післямова перекладачки.

— Чи ти тутешній? — спитав його той.

— Так, ясний пане, з тутешньої корчми.

— От і гаразд... На тобі гостинця, — вершник кинув у шапку хлоп'яти велику срібну монету, — приглянь за моїм конем, чуєш, щоб ніхто не підходив та не чіпав. Затямив?

— Затямив, затямив, пишний пане! — радісно крикнув хлопчисько, ховаючи монету за пазуху та кидаючись панові до поли. Але вершник уже розчинив двері й зайшов до шинку.

На нього відразу ж дихнуло гарячим світлом вогню, парюю і хатнім теплом. У широкому низькому паленищі горіли величезні поліна. На грубих дерев'яних дзигликах сиділо двоє чоловіків, близько присунувшись до вогню. Новоприбулий не міг побачити їх облич, бо сиділи вони плечима до нього. Біля прилавка стояв поважний сивий єврей, відомий усім подорожнім людям Лейзар Гицель.

— Добридень, Лейзаре! — весело та дзвінко крикнув молодий гість, підійшовши до єврея. — Що ж, чи пізнав мене, чи я так за рік перемінився?

— Ой вей, та як же мені пана не пізнати? — весело заговорив жид, виходячи з-за прилавка і киваючи сивою головою з довгими срібними пейсами, на якій красувалася висока хутряна шапка з навушниками. — Т'адже я пана отакісіньким малим пам'ятаю, — він пригнув руку до самої землі. — Та яким же пан красенем, яким лицарем став! — цмокнув жид губами, схиливши голову вбік та примруживши ліве око. — Либонь, уже зразу стане майстром, а там і паном цехмайстром. Ого-го-го! Такий пишний пан, дасть Бог, далеко піде!

— А чого ж ти тут шинкуєш? Чи вже не тримаєш ув оренді подільського шинку?

— Чому ні? — вдоволено усміхнувся жид. — Зібрав трохи гроша, Бог поміг, та й узяв у святих домініканських отців ще й осю корчму. Може, буде пан такий ласкавий,

зайде до мене і на Подолі випити вина. Я ж пана ще таким хлопчиком знаю, та й Сура моя помилювалася б вами...

— Ну, старенький, ти там не співай багато, — весело усміхнувся гість, струснувши світловолосою головою, — а дай чого швидше перехопити та й горло промочити, і коня мого не забудь: бач, не зблизька їдемо.

— Та хай поб'є мене святий Паликопа¹¹, як се не знайомий голос! — крикнув один із тих, які сиділи біля паленища.

— Атож, начебто і справді, — неквапом відповів інший.

Незнайомці швидко підвелись і повернулися до новоприбулого. Перший із них виглядав поважно, мав шпакувату, коротко пристрижену бороду і такі самі вуса. Другий видавався зовсім молодим чорнявим парубчаком. Одіж на обох була однакового крою, але відрізнялася кольором. Старший мав на собі темний каптан, що сягав нижче колін, із доброго синього ліонського сукна, опушений широкою лисячою опушкою. Гудзики на каптані були позлотисті, широкий кований пояс охоплював його стан, на ногах мав високі чоботи, на голові низьку шапку, теж опушену хутром. Каптан на молодому був куди світлішим, а при його поясі висіла довга шабля.

— Мартин Славута?! Яким вітром, якою хмарою? — вирвався в обох радісний оклик.

— Пан цехмайстер²! Гриць Скиба! — радісно крикнув і новоприбулий, обнімаючись із ними та тричі цілуючись за християнським звичаєм.

— Ге, та й справді ж ти красенем став, — рішуче завважив перший, відступаючи на крок і милуючись молодиком. — От жив би небіжчик старий Славута, повтішався б таким синком!

— Пропадуть усі наші городянки, брате! — ляснув Гриць Скиба по плечі Славуту.

² Цехмейстер — начальник цеху.

— Ну, йди ж сюди до вогника, зігрійся з дороги та й розкажи, звідки ти і як? А ти, Лейзарє, налий-но в келихи меду та дай хлопцеві перекусити: я думаю, він геть охляв, — статечно мовив старший, неквапом підсуваючи стільця до вогню і залишаючи Славуті місце побіч себе.

— Ой панство, ой пишнее панство! — не переставав лепетати Лейзар, прицмокуючи губами і з таким поспіхом літаючи з одного кутка шинку до іншого, що поли його довгого лапсердака видавалися крилами якогось чорного птаха. — Навіть хата радіє, убачивши таких гостей.

Невдовзі перед гостями з'явилися три високі кубки, солена риба, смажена ячня і велика скибка хліба.

Вдовольнивши перший голод, Славута задоволено відкинувся на грубу дерев'яну спинку стільця і розстебнув каптана. Його одежа була куди моднішою і параднішою, ніж у сусідів. Із-під синього суконного каптана, опушеного сивим бобром, виглянув голубий єдвабний однорядок³, підперезаний кованим срібним поясом. На ногах були високі франтівські чоботи коричневої шкіри, але, хоча Мартин їхав увесь час верхи, шпор на них не було. Тепер, біля яскравого вогню, товариші могли ще краще його розглянути. Його молоде і вродливе обличчя пашіло здоров'ям та дихало привітністю. Ясне волосся було коротко обстрижене, вуса підкручені за останньою модою. У блакитних очах, опущених світлими віями, світилося стільки непідробної доброти, що їх погляд волею-неволею налаштував усіх прихильно до їхнього власника.

— Ух! — мимоволі зітхнув він, витягаючи ноги перед мінливим вогником.

— Утомився, либонь. Ну, звідки ж тепера їдеш? — спитав пан цехмайстер, наповнюючи свого кубка.

— Тепер просто із Кракова.

— Ну, а ще де бував?

³ Вид однобортного каптана.

— Де нас лиш не було! Був у Львові, був у Варшаві, був у Нюрнбергу, в німецькій землі.

— Ну й що, від усіх цехів свідоцтва є?

— Тут вони! — ударив себе Мартин по правому боці грудей. — Принаймні не дарма тинявся по чужій землі.

— Ех, щасливий же ти, брате, — зітхнув молодий, — так ти вже не сьогодні-завтра майстром будеш.

— Бог дасть, а добрі люде допоможуть, — усміхався Славута.

— От би лишень штуку misterium⁴ гаразд зробив, — із гідністю зауважив пан цехмайстер, погладжуючи коротку бороду, — а там вноси вступне⁵, справ collatio⁶, а ми тоді враз приймемо у цехові братчики!

На обличчі Славути мигнула весела і лукава ухмилка, яка, здавалося, казала: ну вже, щодо штуки misterium, то є в мене така, що вам і не снилася ніколи!

— Що ж діється у нашому Києві? Ви мовчите, нічого мені не розповідаєте? — звернувся він до сусідів спокійним голосом, але в очах його мимоволі зблиснуло якесь нетерпляче очікування.

— Та що ж у Києві? Нічого доброго. Все, як було, тільки пан воевода нам прикрість великую учинив, — пан цехмейстер знову провів по бороді, — та й таку прикрість, що і не знаємо, як чинити. Знаєш, там за містом, милі дві, на горі, біля Золотих воріт^{III}, де наша польна сторожа стоїть, коло руїн святої Софії^{IV}, велів він між старих валів слободу заселити та й привілеї⁷ тій слободі на тридцять чотири роки

⁴ Штука misterium — пробна робота, яку мав виконати член цеху, щоб здобути звання майстра.

⁵ Вступне — членський внесок при вступі у звання майстра.

⁶ Collatio — вечеря, яку мав улаштувати новоприйнятий у цех для цехових братчиків, причому вартість вечері була точно визначена цехом.

⁷ Податкові пільги.

видав. Такі вольності дав, що куди там! Ні капщизни⁸ їм, ні варового⁹, ні солодового¹⁰... Ну й кинулися усі шинкувати, а тепера от виходить, що кому пива чи меду треба, дарма, що до міста далеко, що йти небезпечно, а все у слободу тягне.

— А як же вийт¹¹ наш? — спитав Славута, намагаючись надати голосу цілком байдужого тону, але, попри це, все-таки здалося йому, що молодий його товариш лукаво і з насміхом глянув у його бік.

— Ге, вийт наш добрий! Дай йому, Боже, доброго здоров'я і довгого віку! — пан цехмайстер звів очі до стелі. — Робить усе, що може. Стоїть за наші старожитні звичаї, але скрутно йому проти воєводи, вельми притисливим воєвода став. Це все, бач, за новими звичаями, а тепера такі звичаї настали, що можуть наше майтбурське¹² древнє право^V і так, і сяк перевернути! — він із досадою перекинув порожнього кухля догори дном і зі силою стукнув ним по столу. — Отак-то! За нашого часу не так було, а тепер!.. — він не договорив і сердито махнув рукою, начебто хотів сказати цим: не варто й говорити про наші часи!

Присутні замовкли.

А зимове сонце опустилося вже зовсім низько і тепер заливало вогненным світлом дрібні шибки вікна.

— Одначе пора! — підвівся Славута. — Кінь уже перепочив, а у Києві треба до вечора бути. Ви куди, панове?

— А в Київ же, теж у Київ.

— От і чудово! На, Лейзаре, тримай! — крикнув він весело, кидаючи жиду на прилавок срібну монету.

— Постривайте, куди ж ви поспішаєте? — Лейзар вийшов із-за прилавку, поважно кланяючись гостям. — Це ж

⁸ Капщизна — податок з горілки.

⁹ Варове — податок з меду.

¹⁰ Солодове — податок з пива.

¹¹ Вийт — міський голова.

¹² Майтбурське — магдебурзьке міське право.

і сонце не сховалось, а такими славними кіньми, ой-вей, можна і за пів години доскакати.

— Ні, ні, пора! — рішуче заявив Славута.

— Пора, а то, либонь, і через мійську браму¹³ не пропустять, — вирішив і пан цехмайстер, поволі підводячись та розплачуючись із жидом.

Небо усе рожевіло... Рожеві відблиски падали і на сусідні гори, і на далекий Дніпро, і на сніжну пелену, що покривала дорогу. Маленький морозець затягнув тонким шаром криги великі калюжі, які стояли де-не-де. Хлопчик підвів вершникам коней, гості швидко вистрибнули у сідла і, кивнувши привітно жидові, який стояв на порозі, широко розчинивши двері та ревно, майже до самої землі, кланяючись, помчали у напрямку Києва.

* * *

Розмова не клеїлася. Старий цехмайстер похмуро мовчав, заглибившись у невеселі думки. Мовчав і Славута, — тільки його очі нетерпляче вдивлялись у далечінь, намагаючись розглянути на ніжно-ліловому крайнебі обриси київських башт та стін. На його обличчі блукала незрозуміла щаслива ухмилка, він кілька разів стискав шпорами¹⁴ коня. Кілька разів нетерпляче пересував боброву шапку на ясному своєму волоссі та, здавалося, якби не супутники, вітром-бурею полетів би назустріч київським мурам. Справа потягнулися гори, вкриті лісом, сонце сховалося за ними, і лише на лівому березі Дніпра, покритому білою габою і отороченому темною смугою чернігівських борів, ще горіло ніжно-рожеве світло.

— Чого поспішаєш? — звернувся врешті до Славуті цехмайстер Щука. — Бач, як розпустило, кінь увесь у милі.

¹³ Миські баштові ворота. Мійський — миський.

¹⁴ Це суперечить попередньому реченню про те, що на чоботах Мартина Славуті шпор не було. (Прим. пер.).

— Додому! Легко сказати, пане цехмайстре, цілий рік не бачив.

— Воно, даймо на те, приємно вернутися до своєї сторони, та вдома доброго мало, — понуро заговорив Щука, наче продовжуючи перервану нитку роздумів. — Скажімо, що вийт наш славний¹⁵ і твердо за наші права стоїть, і давнини міцно тримається, та куди йому проти цих собак! Тепер от із Ходикою приязнь завів^{VI}, думає, що той йому допоможе, — адже ж знавець! Недаремно і Ходикою¹⁶ прозвали.

— Із Ходикою? — вразився Мартин. — Та ж вони були заклятими ворогами.

— Були-то були, та чи мало за рік води сплигло, — глибокодумно промовив пан цехмайстер, поправляючись у сідлі.

При цих словах неприємне почуття ворухнулося в душі Славути, але тут молодий Скиба весело гукнув:

— Дивися, бра, а от і Щекавиця, тепер і в Києві скоро станемо.

— Так, так, Щекавиця! Вона і є! — втішився Славута.

Справді, у далечині, справа від вершників, здіймалася висока гора, покрита густим лісом, дорога виляса біля її підніжжя. Зліва виднілися невеличкі села.

— Так, так... — захоплено говорив Славута, підіймаючись у стременах та оглядаючи околицю. — От і Приорка, й Оболонь, скоро і Вишній замок з'явиться! Легко сказати — цілий рік!

— Що то — своя земля, — філософськи зауважив пан цехмайстер, слідом за Славутою підіймаючи коня в галоп, — нема в людини у місті ні матері, ні батька, а як його тягне до рідної землі.

¹⁵ Славний, славетний — постійний епітет київського вїтї і поважнїших городян у документах XVI-XVII столїть. (Прим. пер.).

¹⁶ Патронїм Ходики — Кобизевич. Під цим іменем він був відомий, доки не взяв прїзвища Ходика. (Прим. пер.).

Слова пана цехмайстра мимоволі змусили Славуту зашарітися, він зігнувся до луки й узявся розбирати наче навмисне заплутане повіддя.

Тим часом Цекавиця почала потрохи знижуватись, і раптом за крутим поворотом у юговому морозному тумані випірнув перед вершниками славний Київ-Поділ.

Грізно здіймався на вершині високої гори, наче на крижаній скелі, Вишній замок. Висока стіна йшла короною по всій вершині гори. П'ятнадцять триярусних шестикутних веж піднімалися по боках. Довкола стіни тягнувся широкий рів. Перекидний міст до Воєводської брами^{VI}, що виходила проти Цекавиці, був спущений. Похмуро темніли у стінах амбразури. З-за високої стіни виднілися золоті хрести і куполи церков. Далі до Дніпра йшли такі ж блискучі гори, обходячи півколом нижнє місто — Поділ. А він увесь розкинувся біля їхнього підніжжя сіткою кривих вуличок, червоних черепичних дахів, церковних хрестів та куполів. Довкола міста йшов глибокий рів і вал із високим острогом, але замкова гора, увінчана зубчастою короною, царствено панувала над місцевістю, наче зневажливо дивилася зі своєї сніжної вершини на неспокійне сум'яття життя, що притаїлося біля її ніг. А над білим Дніпром, і над сніжними вершинами, і над замковими стінами розливалось тихе сяйво догораючого зимового дня.

Славута скинув шапку і, широко перехрестившись, зістрибнув із коня та схилився до самої землі.

— Ось наш Київ! — зітхнув цехмайстер Шука. — Думаю, такого городу і в німецькій землі нема?

— Нема, пане цехмайстре, нема! — палко скрикнув Славута. — Ані такої святині, ані такої краси!

— Та шарпають вони нашу красу. От домінікани і бернардини^{VIII} скільки своїх кляшторів наставили! — показав він пальцем туди, де біля підніжжя гори виднівся гострий шпиль костюлу. — А скільки ґрунтів од міста відволокли! Знов-же воєвода тіснить городян. А усі ці податі! Де вже

тут торгувати! Доки товар до міста довезеш, то тільки мита возового і мостового¹⁷ уп'ятеро більше віддаси, ніж сам він у Царгороді коштував. От тепер і останнє — шинки наші хоче відсудити.

Тим часом вершники швидко наближалися до міста. Уже почали чітко вирізнятися вулиці, будинки, гостра вершина ратуші, міська брама, і, чим ближче під'їжджали вершники, тим понурише дивився на них грізний замок із вершини гори.

А Шука вів далі, так само повільно та поважно, начебто снуючи довгу нитку своїх тисячу разів передуманих гадок. Казав і про тяжкість торгового мита, і про наміри воєводи, і про хитрість та корисливість напливового нового елементу в місті, але Славута слухав його не уважно: очі його все намагалися вирізнити поміж розступами вулиць певний високий червоний черепичний будинок, коли раптом кілька слів Шуки, рефлексивно долетівши йому до вух, знову привернули увагу.

— А я ж кажу, щоб він Ходиці не вірив, бо Ходика — перший шахрай, перший зух і пройдисвіт... Знаємо його, він же за воєводою руку тягнув, а тепер хоче тільки поріднитися з війтом..., бо ж воєвода стоїть на заваді усім його темним справам.

— Як? Поріднитися з війтом? — мимоволі потягнув повіддя Славута, втупивши у Шуку здивовані, широко розплющені очі.

— А так, найпростішим звичаєм, — стенов плечима Шука, не розуміючи, що в його словах видалося Славуті дивним. — Просватав за свого брата Федора Галю, війтову доньку.

— Бути цього не може! — із запалом гукнув Славута, і яскравий рум'янець залив його обличчя.

¹⁷ Плата за товар від возу і за переїзд брам.

— Гм! — незадоволено посміхнувся Щука. — Ти мене вчиш? Раз кажу — то знаю. Просватав уже, скоро й весілля гулятимуть.

— Не може бути, кажу вам, не може бути! — кричав Славута. — Я кажу, що не піде вона за нього.

— Ти кажеш? А почім знаєш? — відповів Щука, чимдалі дужче дратуючись. — А я кажу тобі, що йде, і з радістю йде, і де б така дурна знайшлася з-поміж цих білих голів¹⁸, щоб за Ходичині маетки не пішла!

— Брехня! Брехня! Брехня! — крикнув Славута, хапаючи нагайку і підіймаючись у стременах.

— Та як ти смієш, блазню, мені, цехмайстрові столярів і теслярів... — схопився, було, розлючений Щука.

Але Славута не чув уже його слів; як вихор, як буря, мчав він до міста, стискаючи коня. Від швидкої їзди ремені в тороках розпустились, і червоний, мов жар, розкішний сукняний плащ звисився із сідла. Не спиняючи коня, підхопив його Славута і накинув собі на плечі. От і мійська брама, міст спущений. Шалений кінь промчав по мосту в кар'єр. При в'їзді сторожа хотіла спинити його. «Мито! Мито!» — закричали до нього. Але не бачачи, не чуючи нічого, промчав він повз них у червоному розмаяному плащі. Один із вартових устиг, однак, отямитись і вхопив, було, за стремено, але розпалений кінь ударив його з такою силою, що бідний стражник непритомно впав на землю. Частина вартових кинулася підіймати товариша, частина погналася за Славутою, але Славута застиг і слід.

На шум і крики переляканих сторожів зібрався строкатий натовп. Городянки у білих намітках, городяни у високих хутряних шапках.

¹⁸ Білими головами називалися жінки взагалі — від білих наміток, які вони носили.

— Що трапалося, що трапалося? — грізно кричав задиханий кругленький чоловічок у військовій одежі, протискаючись уперед крізь юрбу.

— Червоний диявол, пане Лою, до міста влетів, — тремтячим голосом відповів один із вартових, — на чорному коні... з ніздрів вогонь валить... червоний плащ розвівається... Степан кинувся, було, схопити його за стремено, та так і впав як неживий...

— Ловити! Ловити! Боягузи! Страхополохи! — закричав зі всіх сил кругленький чоловічок, кидаючись уперед і ще-заючи в найближчих дверях. Але натопт уже не чув його слів. «Диявол, диявол до міста влетів!» — зашуміли довкола безтямні від страху голоси, і вся площа перед мійською брамою вмить спорожніла.

* * *

Похмурий і сердитий вийшов пан вїйт кївський Яцько Балака^{IX} зі свого багатого дому. Ще раз звелівши молоденькій доньці Галі зачинити і дїм, і ворота на залізні засуви й нікого не впускати до його повернення, вїйт рушив до магістрату^X на вечірнє засідання. Повільно йшов вїйт, обережно пробираючись кривими і вузькими вулицями. Він опирався на товсту палицю з гострим вістрям, прикрашену дорогим золотим набалдашником. Сива голова вїйта була низько опущена, обличчя, зазвичай добродушне і привітне, стало тепер похмурим та сердитим. Інколи у вїйта виривалися невдоволені слова, він сердито постукував палицею, посилаючи комусь у вечірній туман найстрашніші прокльони, які тільки знав.

— О-го-го-го! Та який же вїйт сьогодні сердитий! — зауважували одна до одної балакучі городянки, сидючи ще на лавочках біля своїх воріт і киваючи гарненькими голівками, загорнутими у білі намітки. Зустрічні городяни кланялися